

Vondrák, Václav

Změna klesavého přízvuku v stoupavý

In: Vondrák, Václav. *Příspěvky k nauce o praslovanském přízvuku*.
Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a
národní osvěty, 1924, pp. 40-45

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126421>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

a XIV. stol. na ústupu, v stol. XVI. vyskytují se již jen velmi zřídka (Gebauer str. 65). V té době asi mizejí též ony délky. Jen v slovenštině se ještě udržely, ač ne již u všech paradigmát.

Co pak se týče délky v začátečních slabikách silného aoristu, jest velmi pravdě podobné, že tato délka mohla nejspíše vzniknouti, když byl přízvuk pošinován na začáteční slabiku. To se dělo totiž v praesentních tvarech s přízvukem na koncovkách a pak splývali tyto tvary až na svou délku s aoristními v některých osobách a bylo třeba je důrazněji odlišovat, což se mohlo státi dloužením začáteční slabiky aoristu proti dlouhým koncovkám příslušných tvarů praesentních. Ostatně bylo toto pošinutí přízvuku na první slabiku pro délku v koncovkách s e praesentních tvarů též asi neméně osudné než zánik jednoduchého aoristu. V jiných koncovkách se délka udržela, poněvadž tam nebylo uvedených podmínek (koncovky *-iš, -í* a *-ás, -á* atd.), mimo to nešlo snad ani o plné délky v uvedených případech, nýbrž jen o jakési polodélky. Proto také není, jak se zdá, dokladu, kde by byly přešly v *í* jako v aor. (na př. *riide, duxit'*) a jinde.

Změna klesavého přízvuku v stoupavý.

64. a) U sloves. Jiná zvláštnost u slovesa všeobecnějšího rázu, jež vznikla též již v praslovanštině, zakládá se v tom, že u některých slovesných skupin byl původní klesavý přízvuk na kořenné samohláске změněn v stoupavý, a sice v neoakut, jehož zvláštností vůbec je, že na krátké slabice se jeví již v praserbštině jako klesavý přízvuk, v češtině se mění někdy v délku. Na dlouhé slabice přechází v štokavštině v cirkumflex, v češtině je jako délka zachován. Tak máme u II. tř. r. (*tjanü*), *tjáneš*, štok. *těgnem, těgmeš*, v čakavštině je však jako stará délka stoupavá, zachován: *potěgne* k inf. *potěgnūt* jako i *dosěgnen, dosěgmeš* k inf. *dosěgnūt* (též *doséc*), imper. *dosěgnì*, štok. *dòsěgnem, dòsěgněš*, inf. *dosěgnuti* (*dosécì*), tak i čak. *okrènūt* (Izvěst. odděl. russk. jaz. i slov., tom XIV. kn. 2., str. 240, 1909), slov. *těgnem, těgmeš*, č. *táhnü, táhneš*, p. *ciągnę, ciągniesz*. U I. tř. 6. skupiny r. (*borjúš*), *bóreššja*; k inf. *porótš* (*porjú*), *pórešš*; (*koljú*), *kolešš*; (*meljú*) *mělešš*; štok. *kòljem, kòljěš; mëljem, mëljěš*, čak. *klät* : *kòljën*, imper. *koljì, kläl*; *mëlìt* : *mëljën, mëlèl, mëlèlo, semëljën*; slov. *mëljem, mëljěš*; č. *melì (melu), meleš*; stč. *koču (kòli), kòleš (kuoleš)*; p. *miełę, mielesz; kołę, kolesz*.

Nejvíce máme takových sloves u V. tř. 2. skup. 1 a sice jak s dlouhou tak i s krátkou samohláskou, na př. r. (*vjažü*), *vjažěš*; štok. *věžem, věžěš*, slov. *včžem, včžěš*, č. *vážü, vážěš*, p. *wiążę, wiążesz*, r. (*pišü*), *pišěš*;

štok. *pīšem, pīšēs*, čak. *pīšen, pīšeš, pīše, pīšemo* . . . *pīšŭ* (str. 247), slov. *pīšem, pīšeš* (inf. *pisāti*) . . . č. *pīši, pīšeš*, p. *piszę, piszesz*. Dále s krátkou kořennou samohláskou r. (*češŭ*), *čésešŭ*, štok. *čěšem, čěšēs; těšem, těšēs*, čak. *těšen*, imper. *tešŭ, zōblje, měčēn*; slov. *čęšem, čęšeš*, č. *češu, češeš* vedle *stetu, steleš, uořeš* (stč. z *ōřeš*) a pod. Zvláště však musíme ještě vytknouti slovesa jako r. *klevetātŭ* (*klevetá*): *klevěšćŭ, klevěšćešŭ* (kdyby to byl původní přízvuk, mohl by býti jen klesavý a jako takový musil by býti pošinut na předcházející slabiku), *klevěšćet; trepetātŭ* (subst. *trēpet*, zde byl původní přízvuk pošinut): *trepešćŭ, trepešćešŭ*; čak. *kljēpetātŭ: kljēpěčēn, cvokotŭt: cvokōčēn*, štok. *blebētati: blēbečēm, blēbečēs, blēbečŭ, blēbečmo, trepētati: trēpēcēm* . . .; slov. *ropotāti: ropjčēm i ropotām, trepētati: trepjčēm i trepētām*; č. *trēpetati*; stč. 3. sg. *trēpece* a jiná.

U všech těchto sloves je odchylka proti typu jako r. *nesŭ, nesěšŭ* atd., ačkoliv byl též i u nich původně klesavý přízvuk na kořenné samohlásece, jak nám 1. os. sg. ukazuje. Jak ihned můžeme pozorovati, měla všecka tato slovesa původně též něco společného: před koncovkou předcházela skupina aspoň dvou souhlásek, a sice souhláska nějaká + *n* (u II. třídy) neb souhláska + *i*. To ovšem nemělo ještě žádného vlivu na přízvukové poměry a proto to nevadilo též pošinutí přízvuku na koncovku v 1. os. sg. Musíme však předpokládati, že v praslovanštině nastala doba, v které musily býti všechny slabiky otevřeny a končiti se samohláskou, takže uvedené skupiny souhláskové staly se ve svém celku součástí následující slabiky. Jejich vyslovení vyžadovalo jakousi dobu a způsobovalo potíže. Tyto byly odstraněny tím, že u sloves II. třídy souhláska před *n* zanikla, u ostatních splynulo *i* s předcházející souhláskou v jednu hlásku, která se stala palatální. Tím se změnil sklad slabiky a byla i zkrácena doba její výslovnosti. To mělo však vliv na předcházející slabiku, kde nastala metatonie potud, že se její klesavý přízvuk změnil v stoupavý. Nenastala proto, že bylo v našich tvarech vznikem otevřených slabik přeloženo jejich rozhraní, takže byly jednotlivé souhlásky od své slabiky odtrženy a připojeny k následující, jak soudil van Wijk (Afsl. Phil. 36, 1916, 321--77, zvláště 368--374, viz i I. Jhrb. V, str. 258). Pošinutí rozhraní slabik dělo se jen znenáhla, takřka nepozorovaně, ač došlo i při tom k pronikavým změnám hláskovým (vznik nosových samohlásek, zvláštnosti skupin *tort, tert* a pod.), kde si nemohla mluvidla jinak uleviti. Není zde tedy příčinou metatonie změna skladu slabik, nýbrž změna skladu slabiky. Pošinutím rozhraní slabik nenastává též vlastně žádná patrná změna kvantity slabik, neboť co ztrácí slabika jedna, přechází zvolna

na druhou, je to zkrátka ‚une quantité négligeable‘. Něco jiného je však, zaniká-li v slabice souhláska. Avšak i zde musilo býti zvláštní seskupení hlásek, aby mohlo dojít k metatonii, poněvadž pozorujeme i jinde ztráty samohlásek a nedošlo u nich k nějaké změně přízvučné. Záleží to též na době, kdy ztráta nastala, věčně se v praslovanštině neprováděla metatonie.

Ještě je třeba zde na něco upozorniti. Dlužno-li příčinu metatonie též u II. konjugace hledati v slabice zredukované zánikem souhlásky před *n*, jde z toho najevo, že se v praslovanštině zánik ten děl radikálně, jak tomu též nasvědčují ještě ruské tvary jako *tjanuť*, *dvínuť* (vedle *dvignuť*) a pod., což se ostatně předpokládá i teoreticky. Brzy však začala tam ovšem pronikat opět z pobočných tvarů, jako do *dvínuť* z tvaru *dvigáť* a pod.

Dále třeba na to upozorniti, že některá slovesa jiného rázu podlehla, jak se zdá, vlivu našich sloves. Mají palatalisované někdejší velární hlásky, avšak nestalo se to hláskou *i*, nýbrž vokálem přední řady. Tak jsme již nahoře uvedli r. *mogu*, *můžeš*... štok. *mögu*, *möžēs* (*möřēs*), *möžē* (*möřē*)... slov. *mōrem* (*mōrem*)... č. *mohu*, *můžeš*, *může*... *mohou*... Dále r. *choću*, *choćeš*, *choćet*, avšak v plur. *choćim*, *choćite*, *choćját*, i v stě. *chocu*, *choćeš*, *choće*, vedle *chcu* (*chci*), *chceš*, kteréžto tvary jsou častější, štok. *hōću*, *hōćeš*, *hōćē*, *hōćemo*, *hōćete*, *hōćē* a slov. *hōćem*, *hōćeš*... *hōćejo* i *hoťę*. Zde jde ovšem o původní *ti*.

V štokavštině podlehlo tomuto vlivu i *rěci*: *rěčem*, *rěčeš*, *rěče*, *rěčemo*, *rěčete*, *rěkü* a aor. musil pak podle toho v 2. a 3. os. sg. změnit též přízvuk: *rěkoh*, *rěce*, *rěče*, v složeninách však ještě starší přízvuk *izrěčem*, *srěčem* atd., avšak i prosté sloveso zachovává jej ještě, jak Daničić předpokládal (Akcenti u glagola². 1896, str. 9), sám slyšel ještě v 2. a 3. aor. *rěče* (což předpokládá praesens *rěčem*, *rěčeš*...) a A. Mažuranić má ve své Slovnici Hérvatska², 1861, též: (*ti*, *on*) *rěče* v aoristu (str. 104. 2) a nyní víme, že se i v čakavštině v praesentních tvarech zachoval starší přízvuk: *rećen* k inf. *rěć*, imper. *reći* (Izvěst. otd. r. jaz. i slov. XIV, kn. 2. 1909, str. 239).

65. Jest ovšem poněkud nápadné, že metatonie nastala v našich případech jen tehdy, byl-li na kořenné samohlásce klesavý přízvuk. Stoupavý však zůstal nezměněn: štok. *brisati*: *brišem*, *brišeš*; *držati*: *držem*, *drže*; *kāpati*: *kāpljem*: *kāplješ*; *māzati*: *māžem*, *māžeš*; *mīcati*: *mīčem*, *mīčeš*; *nīcati*: *nīčem*, *nīčeš*; *pāsati*: *pāšem*, *pāšeš*; *plūkati*: *plūčem*, *plūčeš*; *rězati*: *rěčem*, *rěžeš*; *sīpati*: *sīpljem*, *sīplješ* a jiná. Čakavština se zde odchyluje od štokavštiny a shoduje se zde se slo-

vinštinou, takže zde nalézáme zase jeden ze styčných bodů mezi těmito jihoslovanskými jazyky. Tak máme čak. *bršat*: *bršēn, bršēs, brše...bršū*, imper. *bršī, bršīte*; *držat*: *držē; kšpat*: *kšplje; mšzat*: *mšžēn, namšžēn; mšcat*: *mščen; nšcat*: *nščen*; *opšsat*: *opššēn*; *plškat*: *plšče; ršzat*: *ršžū* (3. pl.), *poršzal, poršžano*; *sšpat*: *sšpljēn; potšzat*: *potšže* (zde ovšem i štok. *potšzati*: *potšžēm*). Taktěž i slov. *bršati*: *bršēm; kšpati*: *kšpljem i kšpam; mšzati*: *mšžēm, mšžēs*; (*mšcati*: *mšcam*); *kšicati*: *kšičēm; pšsati*: *pššēm, opšsati*; *ršzati*: *ršžēm; sšpati*: *sšpljem* a j.

Tento klesavý přízvuk v čakavštině a slovinštině není však praslovanský. Mluví proti tomu jednak štokavština, jak jsme viděli, jednak i sama čakavština, neboť kdyby to byl praslovanský přízvuk, nemohli bychom zde mítí tvary jako *namšžēn, opššēn, potšže* atd., nýbrž musily by znítí: **nšmšžēn, *opššēn, *pšžē* atd.

Stoupavý přízvuk na kořenné slabice zůstal tedy v našich případech v praslovanštině nedotčen (i výjimky, jako štok. shora uvedené *potšžēm* ze staršího **potšžēm* je pozdějšího původu, jinak by zde musilo bytí **pšžēm*). Avšak můžeme to pozorovati i jinde, totiž u substantiv tvořených příponou *-iā*.

66. b) U substantiv. Shoda tato mezi uvedenými slovesy a substantivy tvořenými příponou *-iā* jeví se nejen v tom, že se metatonie těchto provedla pravidelně jen tam, kde byl původně klesavý přízvuk na kořenné samohláске, který se také změnil v neoakut, nýbrž i v tom, co bylo příčinou této změny, že to byl totiž též konsonant *+* *i*, tedy jako u oné velké skupiny sloves, náležejících svými infinitivními kmeny do různých skupin, hlavně ovšem do V. tř. 2. skupiny. Stačí, když zde uvedeme několik příkladů. S dlouhou kořennou samohláskou původně máme zde: čak. *stršža*, štok. *stršža* (dlouhý neoakut přešel zde tedy též v klesavý přízvuk jako v *tšgnšš, pššēs* a pod.), r. *storšža*, p. *stršža*, č. *stršže* (vedle toho r. *stšrož* m. a *stšrožš* f.); štok. *gršža*, slov. *gršja*, r. *goršža*, č. *hršž(e)*, p. dial. *gršža*; čak. *žšža*, štok. *žšža*, slov. *žšja*¹, r. *žšža*, stč. *žšze* (nč. *žšžen*), p. *žšža* a j.

Příklady s krátkou kořennou samohláskou: štok. *kšža*, slov. *kšja*, bh. *kšja* (tak. Gerov), r. *kšža*, p. *kšža*, polab. *kšža* (*tšja*), tedy jako na př. *bršža, slšža* a j.; štok. *všlja*, slov. *všlja*, bh. *všlja*, r. *všlja*, č. *všle* a j.

¹ Třeba vytknoutí, že v slovinštině není *ž*, poněvadž zde je neoakut, ne však starý stoupavý akut (ač byl původně před délkou).

Jsou zde výjimky, a sice především takové, s kterými jsme se setkali právě u slovesa. Stoupavý řízvuk na kořenné slabice zůstal nezměněn (to mohlo být jenom na délce) na př. r. *grǫža*, štok. *grǫža*, slov. *grǫža* (starý původní stoupavý přízvuk přešel v $\bar{}$ a sice hlavně před někdejší délkou), štok. *grǫsti* (*grǫzēm*) a r. *grǫzju*, slov. *grǫsti* *grǫzem* nám ukazují, že kořen *grǫz* měl původně stoupavou intonaci (str. 33; štok. *mrǫža*, čak. *mrǫža* (starý stoupavý přízvuk již v praslávštině zkrácen, tedy i v čakavštině), r. *mrǫža*, mr. *merǫža*; štok. *prǫča*, slov. *prǫča*, r. *prǫča*, č. *prǫce*; štok. *prǫča*, čak. *prǫča*, slov. *prǫča* (*prǫča* „přezka“), r. *prǫča*, č. *prǫče*, p. *prǫča* (starý akut zde správně zkrácen) a jiná.

Jsou však zde ještě jiné výjimky: na kořenné slabice není ani neoakut ani starý akut, nýbrž přízvuk je na $\bar{}$: s dlouhou původně samohláskou na kořenné slabice sem patří r. *duša*, akk. *dūšu*, pl. *duśi* (*duśam*, *duśach*, *duśami*), čak. *dūša*, akk. *dūšu*, štok. *dūša*, akk. *dūšu*, pl. *dūše*, č. *duše*; s krátkou: r. *zǫmlja* (akk. *zǫmlju*, pl. *zǫmlji*), čak. *zǫmlja* (dle akk.), štok. *zǫmlja*, lit. *žėmė*; r. *mǫža*, štok. *mǫža*, akk. *mǫžu*, pl. *mǫže*, slov. *mǫža*, č. *mez* (stč. *mezě*).

67. Tyto výjimky můžeme vysvětliti takto: z dříve uvedených tvarů r. *piśi*, *piścǫ* a pod. seznať jsme, že v 1. os. sg. byl přízvuk dříve pošinut na následující slabiku s intonací stoupavou, než nastala jeho změna na kořenné slabice v ostatních osobách. To musí platit též u substantiv. Bylo tedy v jisté době v praslov. **storǫža*, akk. sg. **stǫrǫžǫ*, n. a. pl. *stǫrǫžǫ*, dále n. *koža*, akk. sg. *kǫžǫ* (stoupavý přízvuk na krátké slab. či neoakut), n. a. pl. *kǫžǫ*. Bylo zajisté také i *zǫmlja*, akk. **zǫmljǫ*, n. a. pl. **zǫmljǫ* a tak i *duša*, akk. sg. *dūšǫ*, n. a. pl. *dūšǫ*. Záleželo pak na tom, co zvítězilo: Vedle toho byly tvary jako r. *chvoja*, štok. *hvǫja* (Rječnik III 753, Vuk *hvǫja* 803), slov. *hvǫja*, *hǫja*, č. *chvǫje*, v akk. sg. bylo **chvǫjǫ* a jiná ještě. Tato deklinace shodovala se dosti s *zǫmlja*, **zǫmljǫ* a tak mohlo dojíti po nějakém kolísání již v praslovanštině k restituci: *zǫmlja*, akk. *zǫmljǫ*, *zǫmljǫ*, obdobně *duša*, *dūšǫ*. Ve většině případů zvítězil tvar akk. sg., po případě n. akk. pl., tak vzniklo *kǫža*, *kǫžǫ*, jak se to ještě jeví v štok. a čak. Vyrovnání v tom či onom směru nebylo, jak se zdá, ani ještě v praslovanštině dovršeno u některých slov. Tak máme r. *žǫlja*, čemuž neodpovídá štok. *žǫlju* (akk. *žǫlju*, pl. *žǫlje*) a slov. *žǫlja* (pro *e* přízvuk původně na koncovce, jinak by bylo *ǫ*). Dále máme slov. *vǫnja*, avšak štok. ještě *vǫnja*, bh. *vonja*, č. *vǫně*.

Restituce nastala snad již v praslovanštině u slov slov. *morjǫ*, *poljǫ*, r. *mǫre*, *pǫle* (pl. *morja*, *polja*), jako máme okř. *nebǫ*, *kolǫ*, *slovǫ*.

srovn. i r. *lono*, bh. *lono* a j. Pak i s dlouhou samohláskou jako slov. *telô*, *testô*, *blagô*, *uhô* a j.

U mužských kmenů na -o utrpěl sklad koncevé slabiky v nom. akk. sg. jejím zredukováním tolik, že jeho další změna nemohla působiti na kvalitu přízvuku v předcházející slabice. Kde pak rozhodovaly tyto pády, zůstal klesavý přízvuk nezměněn, srovn. slov. *môž*, *možâ*. Spolehlivého materiálu je zde málo, poněvadž takové *jo*-kmeny vykazují obyčejně přízvuk na konceve, srovn. slov. *kônj kónja*, r. *konj, konjá*. Máme sice štok. *vôř*, *vôřa* a souhlasně slov. *vôj*, *vôja* ‚vůdce‘, jako *tôc. tjôca* ‚hod do kuzelek‘ (Rad 132, str. 123), ale r. zase *voždë*, *voždjá* (přízvuk tedy zase na konci).

Slovesa IV. třídy.

68. Jde nám zde především o nejstarší vrstvy těchto sloves, které byly přejaty z prajazyka do slovanštiny a právě výklad těchto sloves způsobuje velké potíže. Leskien vytkl celou řadu problémů naskytujících se zde (Afsl Phil. 24, str. 137). O jejich luštění se pokusil Diels (ib. 31. 1910, 78 sl.), částečně Lehr-Spławiński (O praslov. metatonji, 1918, str. 12 a jinde), pak van Wijk v různých článcích (hlavně v RS.).

69. Jak z dalších výkladů vysvitne, musíme zde předpokládati především dvě staré vrstvy: 1. deverbativa jako r. *voditi*, *vožu*, *vodiš*, schr. *voditi*, *vodiš* a kausativa r. *položiti*, *položu* -*ložiš*, schr. *položiti*, *položiš*. V praesentních tvarech měla tato slovesa klesavý přízvuk na *i*, což odpovídalo původně jazykovému -*éje*, sti. Na př. *dhārāyati*, *bōdhāyati*; 2. denominativa též s přízvukem na *i* v praesentních tvarech, ale přízvuk ten byl stoupavý odpovídající původně prajazykovému -*ejé*- a sti. denominativům jako *dēvayāti*. Tento předpoklad není nic zvláštního a vycházel od něho též i Diels. V infinitivu a v infinitivních tvarech vůbec mělo *i* jako původně dlouhá samohláska stoupavou intonaci, přízvuk vyskytující se velmi často na tomto *i* nebyl snad převzat z prajazyku, nýbrž dostal se sem podle známých pravidel o praslovanském přízvuku vůbec. Poněvadž se pak v obou vrstvách mohou vyskytovat slovesa buď s dlouhou neb krátkou samohláskou v kmenu, což mělo vliv na další utváření konjugace, obdržíme takto vlastně čtvero typů těchto sloves v praslovanské

¹ V následujícím budeme označovati typ s klesavým přízvukem na *i* jedničkou a se stoupavým dvojkou, krátkou slabiku v kmenu připojeným *a* a dlouhou *b*. Třetí hlavní typ je ten, kde na kořenné samohlásce byl původní stoupavý přízvuk. Samohláska mohla býti v tom případě ovšem jen dlouhá.